

ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАКОНОМІРНОСТІ ФОРМУВАННЯ СУБ'ЄКТИВНИХ УЯВЛЕНЬ З ПОГЛЯДУ ТЕОРІЇ СМИСЛОВИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

Анотація. У статті розглядаються загальні закономірності формування уявлень людини про дійсність. Доводиться, що характер таких уявлень задається особливостями розвитку смислу, а також наявністю подальшої рефлексії. Під смислом розуміється недискретний, побудований на індивідуальних враженнях і асоціативних зв'язках, навантажений індивідуальним ставленням аспект формування думки. Передбачається, що розвиток смислу може відбуватися двома шляхами: або через міфопоетичні, або через пропозиційно-аналітичні форми репрезентації дійсності. В першому випадку смисл виступає безпосередньою цінністю і не потребує подальшої критичної рефлексії. В другому випадку така рефлексія є необхідним запобіжником від появи передсудів та їх подальшого закріплення в соціальних практиках.

Ключові слова: уявлення, смисл, рефлексія, думка, передсуд.

Постановка проблеми і її актуальність.

Дослідження суб'єктивних уявлень є однією з класичних, але, як не дивно, мало розроблених напрямків психологічної науки. Суб'єктивне уявлення як деякий інтегральний образ об'єкта або явища дійсності вимагає також і інтегрального підходу від дослідників. Натомість когнітивні психологи найчастіше зосереджують свою увагу на окремих процесах – чутті, сприйнятті, пам'яті, мисленні тощо, не завжди приділяючи увагу результуючим цих процесів, які функціонують як деякі цілісні утворення.

Безумовно, серед вказаних процесів найбільш значущим з точки зору розуміння механізмів формування

уявлень є мислення. Його результатом є суб'єктивна думка про той чи інший об'єкт або стан речей. Водночас, мислення тут слід розглядати у широкому сенсі, не лише як психічний процес розв'язку якоїсь логічної задачі. Узагалі, «не логічні» аспекти формування уявлень є окремою проблемою, що свого часу показав С. Московічі, аналізуючи так звані соціальні репрезентації [1]. До речі, навіть при аналізі індивідуальних уявлень про дійсність соціальна проблематика так чи інакше буде присутня, і її винесення за дужки може бути лише умовним і тимчасовим.

Нарешті, є ще один аспект, який має бути врахований при аналізі когнітивних процесів, що стоять за формуванням уявлень людини про дійсність. Це – її суб'єктивне ставлення до цієї дійсності (тих чи інших об'єктів, ситуацій тощо). Адже уявлення як інтегральні утворення також враховують і взаємовідносини людини з дійсністю, її суб'єктивну позицію щодо різних об'єктів і явищ.

Одним з підходів, що робить спробу аналізу найбільш загальних закономірностей формування суб'єктивних уявлень є авторська теорія смислових трансформацій. Звісно, як і будь-яка теорія вона постала не на голому ґрунті. Основним теоретико-методологічним базисом для її розробки виступили, з одного боку, напрацювання у сфері аналізу мислення, представлені в школі Л. Виготського, а з другого боку – теорія дуальних процесів, розроблена в сучасній західній когнітивній психології.

Мета цієї роботи – визначити загальні закономірності формування суб'єктивних уявлень. При цьому з початку ми коротко оглянемо ті напрацювання, які представлені в колишній радянській і в сучасній західній

психології, а потім перейдемо до того, що пропонується в авторській теорії смислових трансформацій.

Теоретичний аналіз. Одразу скажемо, що дані теоретичних та емпіричних розвідок когнітивної психології вказують на те, що процес формування суб'єктивної думки про той чи інший об'єкт дійсності не є лінійним. Він є результуючою двох відносно різних і взаємодоповнюючих процесів. До такого погляду підштовхують результати досліджень, проведених в рамках різної методології, і автори яких належать до різних психологічних шкіл.

Так, А. Брушлинський описував взаємозв'язок інтуїтивного аспекту мислення, коли рішення просто стає очевидним, тобто безпосередньо даним, для випробуваного, і логічного аспекту, опосередкованого розгорнутим виведенням із використанням силогізмів [2]. У його дослідженнях було показано, що, з одного боку, мислення неможливе без такого опосередкування, з другого – не вичерпується ним. Причому іноді відкриття відбувається інсайтом як інтуїтивно отриманий результат, для якого надалі шукається об'єктивне обґрунтування; іноді ж логічне обґрунтування здійснюється разом з відкриттям і невідривно від нього. І в тому, і в другому випадку, мислення розглядається як недиз'юнктивний психічний процес, що належить суб'єктові і має особистісне забарвлення. Логічний же висновок, включений у мислення, за визначенням є диз'юнктивним і безпристрасним.

Наявність поза-логічного і неусвідомлюваного аспекта мислення була показана в роботах іншого відомого радянського дослідника – О. Тихомирова. Він вивчав процес розумової діяльності на прикладі шахової гри [3]. В ході експерименту було виявлено, що один і той самий елемент ігрової ситуації може поставати для випробуваного в різній якості – залежно від етапу

обмірковування завдання. Цю специфіку бачення ситуації дослідник назвав невербальним операціональним смыслом. "Невербальним" – тому що рефлексія й озвучування цих смислів виникали не одразу і не завжди. Сенси передували інсайту вирішення, який надалі піддавався оцінці й перевірці. Причому ще до появи відповіді виникали різкі зміни КГР, пов'язаної з неусвідомлюваною емоційною реакцією.

Наведені дослідження засвідчують, що процес побудови когнітивного висновку передбачає залучення двох складових. Перша – пов'язана з інтуїцією й інсайтом, яка надає готову пропозицію для вирішення розумової задачі; друга – раціональна складова, яка спирається на залучення логічних силогізмів і подекуди виконує роль верифікації щодо інтуїтивно віднайдених пропозицій. До подібного ж висновку дійшли і дослідники вищих когніцій у західній психології, які створили теорію дуальних процесів.

Згідно цієї теорії існують два модуса протікання когнітивних процесів. Перші є несвідомими, швидкими й автоматичними (так звана «Х-система» або «Система 1»), а другі є свідомими, повільними і довільними (так звана «С-система» або «Система 2») [4, 5]. При цьому передбачається, що Система 1 оперує зв'язками між об'єктами по типу асоціацій, натомість Система 2 є аналітичною і спирається на пропозиційну логіку. Крім того, інтуїтивні судження, породжені першою системою, мають пройти ствердження другою системою (хоча й необов'язково їх проходять). Тому Систему 1 також називають рефлекторною, маючи на увазі автоматичний характер появи результатів, з нею пов'язаних, а Систему 2, відповідно, називають рефлексивною, оскільки на неї покладається функція перевірки результатів, отриманих за допомогою Системи 1.

Отже, можна говорити, що вища розумова діяльність, передусім – мислення, протікає у двох взаємодоповнюючих модусах: перший пов'язаний із неусвідомленими інсайтами та інтуїцією, а другий спирається на логіку і виконує верифікуючу функцію щодо першої. Звісно, така картина є дещо схематичною, оскільки, як указував Брушлинський, ці два аспекти в живому процесі мислення переплетені й іноді застосування логіки є невідривним від інтуїтивної складової. Якщо ж зануритись у проблему більш глибоко, то виникає запитання – що являє собою складова мислинневого процесу, пов'язана з інтуїцією й інсайтами?

Вище йшлося про те, що Тихомиров пов'язував цю складову мислинневої діяльності з концептом смислу. Тут він спирався на традицію дослідження когніцій, закладену в радянській психології Л. Виготським. Як ми пам'ятаємо, Виготський у якості базової одиниці мислинневого узагальнення розглядає значення [6]. Значення виступає для нього також і одиницею мовленнєвої діяльності. Тобто це той конструкт, який дозволяв автору культурно-історичної теорії перейти від «зовнішнього», до «внутрішнього», а саме – від розвитку мовлення до розвитку мислення. Водночас Виготський розумів, що незважаючи на важливість словесного опосередкування для формування когнітивних узагальнень, сама думка не зводиться до вербального вираження і ніколи не вичерпується ним. Крім того, закони її формування відрізняються від законів мовленнєвої діяльності. Розуміння від початку симультанне (і, можна сказати, синтетичне), воно розгортається від цілого до частини. Мовленнєвий процес, навпаки, розгортається послідовно, сукцесивно, причому від частини до цілого. Для того щоб розкрити той синтетичний аспект мислення, що не

зводиться до словесного значення, хоча й опосередковується ним, Виготський і ввів поняття смислу.

Дещо в іншому аспекті розглядав поняття смислу учень Виготського – О. Леонт'єв. В його концепції також центральне місце посідало поняття значення, яке тут розглядалося як базовий елемент людської свідомості. Поняття смислу вводилося Леонт'євим, знову таки, як доповнююче до цього основного поняття, і розглядалося як суб'єктивний аспект значення, таке собі «значення для мене» [7]. Малося на увазі, що, якщо через значення як носія свідомості відображуються об'єктивні властивості зовнішнього світу, то смисл відтворює суб'єктивно значущі властивості цього світу і тому безпосередньо пов'язаний з мотиваційно-потребовою сферою особистості.

Те розуміння смислу, яке пропонує Виготський, відкриває симультанний і синтетичний характер протікання психічних процесів, ту їх недискретність, яка не зводиться ані до логічних формул, ані до вербального виразу, хоча і спирається на них у своєму русі, використовуючи їх для свого розвитку. Це той внутрішній, інтимний процес мислення (або ширше – розуміння), який важко рефлексувати, тому що він відбувається до знакового опосередкування. Відтак, є підстави вважати, що саме смисл виконує роль так званої Системи 1 у формуванні когнітивних висновків.

Водночас, є підстави також вважати продуктивним той погляд на смисл, який запропонував Леонт'єв, і який можна узагальнити так, що не лише у значенневому відображенні, а, взагалі у будь-якій суб'єктивній репрезентації дійсності міститься суб'єктивне ставлення до цієї дійсності. Тобто йдеться про те, що будь-які наші уявлення про дійсність за походженням так чи інакше є суб'єктивними, і ця суб'єктивність, зокрема, проявляється у пристрастному ставленні до цієї дійсності.

Цей суб'єктивний аспект репрезентацій дійсності у теорії смислових трансформацій як раз і пов'язується з конструктором смислу [8]. При цьому передбачається, що смисл, з одного боку, відтворює процесуальний характер цих репрезентацій, оскільки будь-яке психічне відображення є водночас і процесом, і результатом, представленим у суб'єктивному образі, а з другого боку, він відтворює суб'єктивне ставлення, яке іманентно присутнє в цьому образі. Це суб'єктивний спосіб розуміння якогось об'єкта чи явища, побудований на індивідуальних асоціаціях, індивідуальному досвіді і сформованих на них інсайтах. Тобто смисл являє собою ту внутрішню суб'єктивність, яка, власне, складає онтологічну основу психічного образу (під образом тут мається на увазі не перцепція як така, а когнітивні моделі дійсності).

З цього погляду є цілком логічним, що характер розвитку уявлень про дійсність визначається особливостями розвитку смислу. А це, в свою чергу, залежить від того, по-перше, в яких формах знаходить смисл своє вираження, а, по-друге, чи знайдеться місце в процесі цього розвитку, в разі потреби, для рефлексії і критичного аналізу.

Передбачається, що є два стратегічні шляхи розвитку смислу. Причому перший з них як раз і не потребує застосування критичної рефлексії щодо тієї суб'єктивності, яка представлена у смислі. Навпаки, суб'єктивний погляд на речі тут виступає не вадою розвитку, а важливим змістом, який відтворює людську індивідуальність. При цьому смисл несе в себе цілий мікрокосм особистісних переживань і досвіду, і саме це складає його цінність. Він тут становить не засіб відображення, а його головну мету, а тому не підлягає верифікації.

Це той випадок, коли образи дійсності знаходять своє вираження в мистецтві або міфі. Верифікація тут не потрібна, оскільки естетична глибина або містичне одкровення не співмірно з логічним обґрунтуванням і сприймається безпосередньо. Воно має інші критерії цінності й інше призначення. Розділення суб'єкту й об'єкту тут не є абсолютним, а тому немає сенсу говорити про об'єктивну верифікацію. Натомість, такий шлях розвитку смислу дозволяє дізнатися і розповісти про Всесвіт щось таке, що неможливо зробити раціональними способами пізнання. Це спосіб встановити й виразити взаємовідносини між людиною і світом. Крім того, цей шлях розвитку смислу є також шляхом розвитку особистості, оскільки йдеться про відшліфовування граней взаємодії людини зі світом і глибину її переживань. Тобто йдеться про розвиток тих смислів, які складають зміст внутрішнього життя.

Інша справа, коли йдеться про формування уявлень пропозиціонального типу, тобто таких когнітивних моделей дійсності, про які можна говорити, що вони є істинними або хибними. Тут як раз набувають значення не естетичні або трансцендентні оціночні критерії, а критерії об'єктивності. Відповідно, ті когнітивні моделі, які претендують на істинність, тобто претендують на те, щоб формувати зміст наших уявлень про дійсність, мають проходити верифікацію.

Як ми вже говорили, в психологічному плані за таку верифікацію відповідає Система 2, тобто рефлексивна система. Але тут важливо пам'ятати, що формування ідей на рівні інтуїтивних гіпотез про той чи інший стан речей і верифікація цих ідей є відносно незалежними процесами, принаймні з точки зору сучасної когнітивістики. Іншими словами, процес верифікації інтуїтивно отриманих уявлень може й не відбутися або відбуватися у неповному вигляді.

Це залежить від розвитку рефлексивності і навиків критичного мислення в людини.

Крім того, слід пам'ятати, що критерії верифікації інтуїтивно сформованих ідей у межах побутового мислення можуть суттєво відрізнятися від тих, що прийняті в науковій методології або логіці. Роль таких критеріїв можуть виконувати зовнішня правдоподібність ідеї, її суспільне схвалення, її відповідність власним очікуванням та звичкам тощо. І тут характер й успішність запровадження рефлексивності передусім залежить від рівня індивідуальної та соціальної культури мислення. Взагалі кажучи, розвиток європейської культури, принаймні з часів Стародавньої Греції, цілком може бути розглянутий в контексті розвитку й імплементації критичності по відношенню до суб'єктивних уявлень про дійсність.

У випадку, коли рефлексивні процеси не включаються до процесу формування думки, або включаються туди недостатньою мірою, з'являються такі уявлення про дійсність, які можуть бути позначені як стереотипи або передсуди. Власне, вже сама назва «передсуд» натякає, що це щось, що з'являється перед судженням або перед розсудливістю. Згідно механізмів формування уявлень, розглянутих вище, це, власне, і є деяке попереднє судження, яке не пройшло рефлексію і верифікацію.

Ми говорили, що смисл, який лежить в основі формування уявлень, містить у собі суб'єктивне ставлення до об'єкта. В разі, коли рефлексія відсутня і смислова суб'єктивність не проходить верифікацію, то це суб'єктивне ставлення надалі явно або латентно входить до сформованого на основі смислу уявлення. Саме тому стереотипи і передсуди зазвичай навантажені вираженою оціночністю по відношенню до своїх об'єктів.

Але брак рефлексії проявляється не лише в тому, що у людей виникають стереотипні та упереджені уявлення про дійсність. Він також призводить до того, що когнітивні моделі дійсності перестають відрізнятися від самої дійсності. Адже те, що йдеться про деяку модель, тобто картину, репрезентацію, відкриває саме рефлексія. У супротивному випадку зміст цієї репрезентації стає беззастережно правильним, тобто з суб'єктивного погляду і є самою дійсністю.

Це стає особливо наочним, якщо такі репрезентації закріплюються в соціальних практиках. Зазвичай в цьому випадку вони знаходять символічне опосередкування і надалі закріплюються в значеннєвій категоризації світу (значення – це і є символічно-опосередкована категорія). Тоді те, що було інтерпретацією об'єкта, вже входить до самого розуміння цього об'єкта як такого, що належить до певної категорії, тобто позначеного певним символом. При цьому ця інтерпретація вже сприймається разом з самим об'єктом і невідривно від нього. Іншими словами, об'єкт сприймається разом з інтерпретацією, яка латентно міститься в значенні.

Тобто мова надає нам заздалегідь уготовані інтерпретації об'єктів, через які лише ми і можемо сприймати дійсність, адже цей спосіб сприймання формується на основі мови. Це як раз і є та особливість дискурсивних практик, на яку передусім указують соціальні конструктивісти: дискурси не скільки відображують дійсність, скільки формують її. І справді, об'єкти дійсності репрезентуються для нас крізь призму значень, а вони є консервованими неявними інтерпретаціями. Якщо дуже спрощено, то йдеться про те, що ми сприймаємо не дійсність, а її модель, представлену в мові.

Зрозуміло, що представлена в мові категоризація дійсності відповідає передусім соціальним практикам, які задають стратегії комунікації і самі формуються на їх основі. Тобто тут на перший план виходять емпіричні критерії релевантності, сформовані на основі повсякденної життєдіяльності, а також соціальні відносини, які у знятому вигляді представлені в дискурсі. І в першому, і в другому випадку не йдеться про «чисті», об'єктивні критерії верифікації щодо представлених у значеннях категоріях. Це суто затвердженні практикою і традиціями паттерни взаємодії людини зі світом, які в свою чергу формують ті самі соціальні практики і традиції, тим самим замикаючи коло і відтворюючи самих себе. Йдеться про те, що категорії, а отже й інтерпретації об'єктів, представлені в значеннях, мають не аналітичне, а емпіричне підґрунтя, але вони одночасно і самі створюють базис для формування такого підґрунтя. Це підтверджує сумніви соціальних конструктивістів щодо можливості говорити про об'єктивне відображення дійсності, принаймні в межах побутового розуміння.

Вище зазначалося, що без здійснення критичної рефлексії щодо когнітивних моделей дійсності вони будуть нести в собі суб'єктивне ставлення щодо цієї дійсності. Оскільки побутові практики, які в першу чергу і формують мовленнєві значення, рідко навантажені такою рефлексією, то, відповідно, значення, принаймні у побутових дискурсах, у знятому вигляді несуть у собі уготоване ставлення до тих чи інших об'єктів. Таким чином, мовне опосередкування спроможне нас забезпечити не лише інтерпретаціями щодо оточуючих об'єктів, а й приписуваними цим об'єктам оцінками. Тому дискурсивні практики можна порівняти з набором латентних інструкцій, або, краще сказати, програм по взаємодії людини зі світом.

Висновки.

1. Формування індивідуальних уявлень є результиуючою двох психологічних процесів. Перший базується на безпосередніх враженнях і асоціативних зв'язках, має синтетичний характер і несе в собі суб'єктивне ставлення до відображуваного об'єкта. Результат такого відображення пов'язується з конструктором смислу. Другий процес носить аналітичний характер, базується на логічних силогізмах і виконує рефлексуючу роль щодо результатів першого процесу. Застосування другого процесу не є обов'язковим і залежить а) від шляхів розвитку смислу; б) від індивідуальної та соціальної культури мислення.
2. Існує два стратегічні шляхи розвитку смислу. У першому випадку смисл представляє собою самоцінність і не потребує подальшої рефлексії. Його формою втілення є міфопоетичні форми репрезентації дійсності. У другому випадку смисл є засобом побудови уявлень, які претендують на об'єктивність. В цьому випадку смислове відображення потребує рефлексії і верифікації. Тут йдеться про пропозиціональні форми репрезентації дійсності.
3. Брак рефлексії щодо пропозиціональних форм репрезентації дійсності призводить до появи стереотипів і передсудів серед індивідуальних, а також соціальних уявлень. При цьому когнітивні моделі дійсності суб'єктивно перестають відрізнятися від самої дійсності.

Література

1. Московичи С. Социальное представление: исторический взгляд // Психологический журнал. – 1995. –Т 16. – №2. – С. 3-14.

2. Мышление: процесс, деятельность, общение. – М.: Наука, 1982. – 387 с.
3. Тихомиров О. К. Мышление, сознание, бессознательное // Хрестоматия по общей психологии. – М.: Российское психологическое общество. – 1998. – Вып.3. – 515 с.
4. Evans J. St. B. T. Dual-processing accounts of reasoning judgment and social cognition // Annual Review of Psychology. – 2008. – 59. – С. 255-278.
5. Lieberman M. Reflexive and reflective judgment process: a social cognitive neuroscience approach // Social judgment: implicit and explicit process. – Cambridge: Cambridge Univ. Press. – 2003. – С. 44-67.
6. Выготский Л.С. Мышление и речь // Собрание сочинений: В 6 т. – М.: Педагогика, 1982. – Т.2. – 504 с.
7. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Политиздат, 1975. – 304 с.
8. Жовтянська В.В. Трансформації смислу в соціокультурному просторі. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2012. – 256 с.

References

1. Moskovichi, S (1995). Sotsial'noye predstavleniye: istoricheskiy vzglyad [social representations: a historical look]. *Psikhologicheskiy zhurnal [Psychological journal]*, 16 (2), 3-14. (ukr)
2. Brushlinsky, A. (1982). *Myshleniye: protsess, deyatel'nost', obshcheniye [Thinking: the process, activity, communication]*. М.: Nauka. (ukr)
3. Tikhomirov, O. K. (1998). Myshleniye, soznaniye, bessoznatel'noye [Thinking, consciousness, unconsciousness]. In *Khrestomatiya po obshchey psikhologii [Readings in General Psychology]*. – М.: Rossiyskoye psikhologicheskoye obshchestvo. (rus).

4. Evans, J. St. B. T. (2008). Dual-processing accounts of reasoning judgment and social cognition. *Annual Review of Psychology*, 59, 255-278. (rus).
5. Lieberman, M. (2003). Reflexive and reflective judgment process: a social cognitive neuroscience approach. In *Social judgment: implicit and explicit process* (44-67). Cambridge: Cambridge Univ. Press. (rus).
6. Vygotskiy, L. S. (1982). Myshleniye i rech' [Thinking and speaking]. In *Sobraniye sochineniy [Collected Works]* M.: Pedagogika. (rus).
7. Leont'yev, A. N. (1975). *Deyatel'nost'. Soznaniye. Lichnost' [Activities. Consciousness. Personality]*. – M.: Politizdat. (rus).
8. Zhovtians'ka, V. V. (2012). *Transformatsiï smislu v sotsiokul'turnomu prostori [Transformation of sense in social and cultural space]*. Kirovograd: Imeks-LTD. (ukr)

Жовтянская В.В.

Психологические закономерности формирования субъективных представлений с точки зрения теории смысловой трансформаций

Аннотация. В статье рассматриваются общие закономерности формирования представлений человека о действительности. Доказывается, что характер таких представлений задается особенностями развития смысла, а также наличием дальнейшей рефлексии. Под смыслом понимается недискретный, построенный на индивидуальных впечатлениях и ассоциативных связях, нагруженный индивидуальным отношением аспект формирования мысли. Предполагается, что развитие смысла может происходить двумя путями: либо через мифопоэтические, либо через пропозициональные формы репрезентации действительности. В первом случае смысл выступает непосредственной

ценностью и не требует дальнейшей критической рефлексии. Во втором случае такая рефлексия выступает необходимым предохранителем от появления предрассудков и их последующего закрепления в социальных практиках.

Ключевые слова: представление, смысл, рефлексия, мысль, предрассудок.

Zhovtyansky V.V.

Psychological laws of formation subjective perceptions the perspective of semantic transformations

Summary. The general regularities of formation of human notions about reality are considered in the article. It is argued that a modus of these notions is determined by characteristics of sense development, and the involvement of further reflection. Sense is considered as continual, based on individual impressions and associative links, charged by individual attitude aspect of thought. It is supposed that development of sense can occur in two ways: through mythopoetic or through propositional form of reality representation. In the first case sense is an immediate value and needs no further critical reflection. In the second case such reflection is essential safeguard against emergence of prejudices and their further fixation in social practices.

Keywords: notion, sense, reflection, thought, prejudice.